

СОБОРНІСТЬ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Оксана Зорич,

кандидат політичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
старший науковий співробітник відділу
теорії та історії політичної науки

ORCID: 0000-0001-8640-9760; zorich@ukr.net

З-поміж низки націєтворчих ідей соборність, безперечно, належить до однієї із найбільш давніх і, разом із тим, важливих тем українського державотворення. Так, новочасний етап відродження незалежності Української держави на початку 1990-х рр. супроводжувався численними дискусіями довкола смислового наповнення концепції соборності, що зводилося до питання: як можлива єдність української політичної нації у всьому багатоманітті її етнічних, мовних, релігійних, культурних та інших вимірів? Стратегії й тактики відповіді на це питання у різних публічних акторів (політичних діячів, представників великого бізнесу, громадянського суспільства, міжнародних організацій тощо) у різний період часу були різними. Від ідей федералізації В. Чорновола та живого ланцюга 1990 р., що символізував єдність та непорушність українських східних та західних земель, до сьогодення, коли українці постали перед новими викликами в умовах війни Російської Федерації проти України.

Важливо також, що спектр проблем, що дискутувався у публічному просторі під титулом «соборність», був масштабним та багатогранним – від консолідації довкола ідеї всебічного відродження української нації у суверенній та незалежній країні до цілком конкретних тем, як, наприклад, курс на євроатлантичну інтеграцію, мовне питання, статус етнічних меншин, створення єдиної помісної Православної церкви, розвиток громадянського суспільства тощо. У цьому контексті на початку 1990-х рр.

соборність у публічному дискурсі була актуалізована як «парасольковий» термін, який об'єднував ключові аспекти життєдіяльності української нації – мову, віру, геополітичний вибір тощо.

Показово, що на початку 1990-х рр. активізувалася робота численних громадських організацій патріотичного спрямування, що починали свою роботу як неінституціоналізовані опозиційні осередки інтелігенції ще в Радянському Союзі. Так, зокрема, Українська Гельсінська спілка ставила перед собою мету визнання України як суверенної європейської держави, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка прагнуло всебічного відродження й утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя, Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» було ініціатором утворення Антикомуністичного Антиімперського Фронту, Спілка незалежної української молоді виступала за застосування форм ефективної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основоположних свобод людини тощо.

Активна участь патріотичної інтелігенції в утвердженні демократичного режиму в Україні мала своїм наслідком перетворення окремих громадських об'єднань у політичні партії. Така трансформація відбулася, зокрема, із Українською Гельсінською спілкою, на базі якої була утворена «Українська республіканська партія» (1990 р.). Аналогічним чином громадсько-політична організація «Народний Рух України за перебудову» була переформатована в альтернативну щодо КПРС політичну силу – політичну партію «Народний Рух України» (1993 р.). Головною метою діяльності НРУ було «відновлення державної незалежності України, створення ненасильницькими засобами демократичної парламентської республіки» [1, с. 269].

Разом із тим, багатовимірність концепції соборності стала початком застосування маніпулятивних технологій для конструювання політичних проєктів, спрямованих на розбалансування націєтворчих ідей – спочатку світоглядно, а згодом і практично. Зокрема, від початку 1990-рр. в Україні стабільно зростала кількість громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Так, якщо у 1995 р. в Україні функціонували одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-

культурних російських товариства [2, с. 36], то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 р., в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руський Рух України» (1999 р.), Громадська організація «Російська община України» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Росіяни України» (2005 р.), Громадська організація «Фонд «Руські збори» (2009 р.) тощо.

Ці та інші проросійські структури переважно позиціонували себе як організації «соотечественников», не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Ключовою передумовою появи цих організацій у післяперебудовчий період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінантної більшості, привілейованої, «титильної» нації, що була «першою серед рівних», вони перетворилися на меншину у новоствореній Українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що мешкали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як «випадок самоорганізації групи в умовах зміни її політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі» [3, с. 4].

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені «ідеологічно незалежних» організацій громадського сектору відкривали безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції, територіальної цілісності та перспектив розвитку українського суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебували у центрі уваги політичних сил та часто здійснювали свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їх імені висловлювалася «суспільна думка» з того чи іншого питання,

визначалися «свої» та «чужі» в геополітичних орієнтирах, виокремлювалася «історична правда» та «історичні наклепи», розрізнялися «ідоли» та «ідеали» у колективному «я» українського народу.

Однією із провідних тенденцій у цьому контексті стала мімікрія – уподібнення (чи навіть єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Цей «тренд» не оминув також вище керівництво країни. У 1995 р., під час святкування Дня Незалежності, Президент України Л. Кучма, серед іншого, заявив: «В Україні національна ідея не спрацювала». Паралельно із цим, в Україні упродовж 1990-х рр. неухильно зростала кількість громадських організацій т. зв. «соотечественников», що систематично апелювали у своїй роботі до теми мовної, культурної, історичної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. У назвах та офіційних документах цих громадських організацій часто фігурували такі поняття, як «Русь», «Руський рух», «Руська рада», «Руські збори» тощо. Провідним завданням цих організацій було створення видимості масового проросійського руху, що спочатку маскувався під виглядом руху за захист російської мови. Також ці організації виконували й ідеологічну роботу: поширювали проросійську агітацію, де-факто відстоювали російську культурну гегемонію в Україні.

Поступово інструменти, що були застосовані для розмивання кордонів громадянської ідентичності та соборності української нації, ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських, до них були долучені інституційні та посадові, зокрема, лобювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей т. зв. культурної асиміляції українців. Керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі зі солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, наприклад, «Конгрес руських общин Криму» очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер «Російської общини Криму», С. Цеков – член Все-світньої координаційної ради російських співвітчизників (2007–2014 рр.) – поєднував адміністративну роботу в громадському

секторі із партійною розбудовою: у 2003–2005 рр. він обіймав посаду заступника голови партії «Руський блок», а з 2010 р. був заступником голови партії «Руська єдність». С. Цеков, зокрема, пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, пріоритетного розвитку стратегічного партнерства України з учасниками Єдиного економічного простору з перспективою підписання нового Союзного договору, переходу України до федеративної форми державного устрою.

Ідея соборності таким чином поступово вводилася в контекст реконструкції СРСР. Особливим внеском в утвердження цієї картини світу, стало, зокрема, те, що власну реінкарнацію на українських теренах пережила Ленінська Комуністична Спілка Молоді України – всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919–1991 рр. та відновила свою роботу в незалежній Україні у 1997 р. Прикметно, що, замість забуття в умовах незалежності Української держави цю організацію чекала активна підтримка на вищому державному рівні на початку 2000-х рр. Так, у 2004 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1559-IV «Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю», у якій, зокрема, було зазначено, що «26 червня 2004 р. виповнюється 85 років з дня заснування комсомолу України, школу якого пройшли мільйони юнаків та дівчат. Чимало з них і сьогодні працюють на справу розбудови незалежної Української держави... комсомольські організації виховували у підростаючого покоління любов до Батьківщини, повагу до старших, сприяли виробленню у юнаків та дівчат активної життєвої позиції» [4]. Такий історичний сумбур, що був запропонований як обґрунтування доцільності відзначення 85-річчя ЛКСМУ на державному рівні, змішував патріотичні почуття з історичним минулим радянської України, культивував образ Батьківщини в історичному контексті існування СРСР, що не мало жодного логічного та історичного зв'язку із дійсним міжнародним статусом України як незалежної та суверенної країни. Власне, цей законодавчий акт був яскравим прикладом чергового офіційного акту деструкції ідеї соборності Української держави. При цьому,

активісти комсомолу на сайті ЛКСМУ зі зразковим ентузіазмом оновлювали інформацію про «збірну галицьких фашистів», збирали кошти на відновлення пам'ятника Леніну, характеризували Україну як державу, в якій підтримується та процвітає фашизм і расова нетерпимість тощо.

Інший показовий приклад – Всеукраїнська громадська організація «Правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна» (2009 р.), яку очолював один із представників Партії регіонів – В. Колесніченко, активісти якої активно виступали за надання державного статусу російській мові в Україні, а голова організації став ініціатором зміни законодавства щодо регулювання статусу мов в Україні. У червні 2012 р. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні т. зв. скандальний мовний законопроект, авторами якого були В. Колесніченко та С. Ківалов. Законопроект, серед іншого, передбачав використання державними установами на офіційному рівні мов національних меншин, якщо вони становлять не менше 10% населення території [5]. Така відданість великодержавним ідеям не могла лишитися непоміченою з боку вищого керівництва сусідньої держави: 2008 р. Д. Медведев нагородив В. Колесніченка орденом Дружби, а у 2013 р. – медаллю ім. О. Пушкіна за особливі заслуги. З не меншим запалом питання мови постало у Маніфесті Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнський громадський рух «Український вибір» (до якої мав відношення один з одіозних діячів українського політикуму – В. Медведчук), у якому, зокрема, стверджувалося, що Україна – двомовна країна, а отже, українські громадяни повинні мати право на друге громадянство.

Таким способом здійснювалася пропагандистська робота щодо підризу соборності України. Власне, технології та гасла, що були застосовані в цьому напрямі, були політичним механізмом деструкції громадянської ідентичності українців ще на етапі її становлення. Найбільш виразно ця технологія була застосована під час виборчої кампанії 2004 р. та з більшою чи меншою мірою упродовж наступних передвиборчих періодів, коли в інформаційному просторі країни фігурували карти із розподілом України на різні регіони, які нібито мають різну цінність. Ці провокації мали

на меті дискредитувати локальні спільноти в очах один одного та спровокувати громадянське протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. У такий спосіб в українському суспільстві за посередництва громадських організацій та окремих політичних діячів укорінювались ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни, а основи соборності українців ставилися під знак запитання та/або нівелювалися.

Таким чином, спекулятивні дискусії, дискримінаційна риторика довкола концепції єдності української політичної нації з плином часу трансформувалися у політичну технологію підриву соборності України, зокрема, на рівні популяризації ідеї «несумісності» та «взаємовиключності» Заходу і Сходу України, їх економічних, культурних, зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні маніпуляції, помножені на істотні фінансові та організаційні ресурси, призвели до зародження і посилення регіональних політичних режимів, актуалізації дезінтеграційних сепаратистських політичних проєктів, що в підсумку результувалися низкою політичних криз у новочасній історії України – аж до початку великої війни 2022 року.

Отже, якщо на початку 1990-х рр. ми можемо говорити про те, що соборність була переважно метою, світоглядним горизонтом соціокультурної самоідентифікації українців, то вже у 2000-х роках актуалізувався новий тренд – ідея соборності інструменталізувалася та стала предметом для численних маніпуляцій, зокрема в контексті популяризації ідеї штучного, несумісного та контрпродуктивного об'єднання різних територій у межах новочасної України. Ідея соборності, таким чином, поступово була введена у конфліктогенний контекст, провідним трендом стала спекуляція довкола теми соборності – її цінність мінімізувалася, конструкт соборності позиціонувався як штучний, а отже – несуттєвий та маргінальний для української нації.

Це дає підстави для констатації щонайменше двох концептуальних парадигм у розумінні та інтерпретації концепції соборності – умовно їх можна назвати «конструктивною» (консолідуючою) та «деконструктивною» (інструментальною, дезінтегруючою). Посту-

пово ідея соборності, що виступала рушійною силою суспільних трансформацій, видозмінилася: від загальнофілософської, соціально-політичної категорії, що позначала єдність та суверенність української нації, вона стала передовсім семантичним ядром у практиках політтехнологічного маніпулювання.

Бібліографічні посилання

1. Статут Народного Руху України. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні*. Київ, 1991. С. 230–274.
2. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. 1995. № 1.
3. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). Київ, 1999. 28 с.
4. Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю : Постанова Верховної Ради України від 02.03.2004 № 1559-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15> (дата звернення: 30.01.2023).
5. Рада прийняла у першому читанні скандальний закон про мови. URL: <https://tyzhden.ua/rada-pryjniala-u-pershomu-chytanni-skandalnyj-zakon-pro-movu/> (дата звернення: 30.01.2023).